

Mühazirə № 7

Mövzu: Türk dillərinin karluq-uyğur, uyğur-oğuz, çuvaş və yakut dil qrupları

Plan:

7.1. Karluq-Uyğur qrupu türk dilləri;

7.2. Uyğur-Oğuz qrupu türk dilləri;

7.3. Çuvaş və yakut dilləri.

7.1. Karluq-Uyğur qrupu türk dilləri

Karluq qəbilə və tayfa birlikləri qədim tükyu (VI-VIII əsrlər) dövlətinin tərkibindən ayrılaraq uyğur və qırğız hökmranlığı dövründə oğuz, qıpçaq qrupu türk dillərinin təsiri ilə formalaşan dil ailəsidir.

Karluq qrupuna daxil olan dillər Qaraxanilər dövründə qərbi və şərqə hun dillərinin və İran dillərinin təsiri altında (X-XIII əsrlər) formalaşmağa başlamışdır. Bu dövrdə karluq tayfaları uyğur dili ilə təmasda olmuş və Qaraxanilər dövlətinin dili olan Xaqaniyyə türkcəsinin dilini yaratmışlar.

Monqol hökmranlığı vaxtında Orta Asiyada yaranan qüdrətli dövlətin dili karluq tayfa birliklərinin dili olmuşdur. Karluq tayfa birliklərinin qədim özbək dili idi. Karluqlar XV əsrdən sonra cığatay türkləri kimi tanınmışdır. Beləliklə, XI-XV əsrlər ərzində karluq qəbilə və tayfa birlikləri əsasında özbək dili formalaşmağa başlamışdır.

Xaqaniyyə türkcəsinin əsasını oğuz, karluq, uyğur və qıpçaq tayfa birliklərinin bir-birinə yaxın olan xüsusiyyətləri təşkil etmişdir. Ona görə də Qaraxanilər dövründə yaranan abidələri yalnız karluq abidələri hesab etmək olmaz. Bu abidələr, əslində özbək dilinin qədim abidələridir. Unutmaq olmaz ki, bu abidələrdə oğuzların, uyğurların, qismən də qıpçaqların müəyyən qədər payı vardır.

Bu dövrü səciyyələndirən müştərək yazılı abidələr bunlardır:”Divani-lüğət-it-türk”,”Qutadğu bilik”,”Oğuznamə” və s.

XIII əsrin sonu,XIV əsrin əvvəllərində ümumxalq özbək ədəbi dilinin yaranması prosesi başlanmışdır.

Karluq qrupu türk dillərini xarakterizə edən xüsusiyyətlər bunlardır:

1.Bu qrupa daxil olan dillərdə 6 sait işlənir.Karluq mənşəli sözlərdə. Eləcə də alınma mənşəli sözlərdə ı fonemi müşahidə olunmur.Bu fonemi əsasən i, qismən də e fonemi əvəz edir.Bu qrupun dialekt və şivələrində o—laşma qüvvətlidir.

2.Bu qrup dillərdə söz sonunda q,k samitləri düşə bilir,o,ö,u,g və qismən də i diftonqlaşır.

3.Bu qrupu şətləndirən dialekt və şivələrdə yönlük hal şəkilçisinin –qa , çıxışlıq halın –din , şəxs əvəzliyinin u,ul formaları işlənir.

7.2.Uyğur-Oğuz qrupu türk dilləri

Uyğur-Oğuz qrupu dilləri qədim türk tayfa və tayfa birliklərinin təmərküzləşməsi əsasında formalaşmışdır.Bu dil qrupuna daxil olan tayfalar əvvəllər qədim Hun dövlətinin tərkibində olmuş,sonra Şərqi Hun Xaqanlığında müxtəlif tayfa birlikləri ilə qaynayıb-qarışmışlar.Onlar XIII əsrdən sonra qədim uyğur dövlətinin hakimiyyəti altına keçərək daha çox uyğur əlamətləri kəsb etmişlər.

Bu dil qrupunda iki qədim dilin əlamətləri özünün göstərməkdədir: 1.Qədim tukyu (Orxon –Yenisey abidələrinin dili və ya qədim oğuz dili); 2.Qədim uyğur dili.X əsrə qədər hər iki qədim dil qrupunun əlamətləri birləşmiş,sonralar (X-XIII əsrlər) uyğurlar fərqli əlamətlər kəsb etməyə başlamışlar.Burada söz ortasında y-t-d-z əvəzlənməsi , eləcə də sözün sonunda y-t-s əvəzlənməsi geniş yayılıbdır.Sözün sonunda ğ və q samitləri üstünlük təşkil edir.Burada saitlərin dodaqlanması yox dərəcəsidədir.Sağır nun samiti müşahidə olunur.

Sonrakı dövrlərdə uyğur dilində müəyyən fərqlənmələr başlamışdır. Həmin fərqlənmələri belə göstərmək olar: uyğurda m; oğuzda b; uyğurda t; oğuzda d; uyğurda q,ğ samitləri müşahidə olunur; oğuzda düşür.

Uyğur-oğuz qrupuna daxil olan xakas,şor,Çulım tatarlarının dilində söz əvvəlində ç,n samitləri y,j,c,s əvəzinə işlənir,söz ortasında isə m-b əvəzlənməsi geniş yayılıbdır.

7.3.Çuvaş və yakut dilləri

Türk dilləri içərisində özünəməxsus leksik-fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə seçilən çuvaş və yakut dilləri diqqəti cəlb edir.

Çuvaş dili fin-uqor,bulqar,xəzər dillərinin güclü təsiri və hun tukyu qəbilə və tayfa birliklərində daxil olan dil ailələrinin qaynayıb – qarışmasından formalaşmışdır.Yakut dili isə monqol,yunqus-mancur,eləcə də uyğur-oğuz dillərinin təsiri altında yaranmışdır.Hər iki dildə qədim elementlər .xüsusi ilə. Leksik elementlər aşkar seçilir.Leksik elementlər ümumi cəhətlərinə görə çuvaş və yakut dillərində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Yeni eranın ilk dövrlərindən Volqaboyunda məskən salan hun tayfalarının əsasında formalaşan çuvaş dili sonralar fin-uqor (daha çox mari dilinin) qrupu dillərinin , eləcə də bulqar,tatar,başqırd dillərinin təsiri nəticəsində başqa türk dillərindən köklü surətdə fərqlənən bir sıra əlamətlər kəsb etmişdir.Belə ki,dilin leksik tərkibində ərəb,fars .slavyan dillərinin sözləri ilə yanaşı , mari,komi,udmurd,mordov dillərindən də külli miqdarda söz daxil olmuşdur.

Çuvaş dili Çuvaş Müxtar Respublikasında yaşayan çuvaşların milli dilidir.Bu dildə 2 milyona qədər adam danışır.Onların yarından çoxu Çuvaş Müxtar Respublikasında, qalanları isə Tatarıstanda,Başqırdıstanda ,Kuybişevdə və Ulyanovsk , Samara vilayətlərində yaşayırlar.

Çuvaş dilinin türk dillərinin hansı qrupuna daxil edilməsi məsələsi mübahisəli olmuşdur.Əksər türkoloqlar çuvaş dilini bulqar qrupuna daxil etmişlər.Bu dilin bulqar və xəzər tayfa birlikləri əsasında VI-X əsrlərdə formalaşdığını güman etmişlər.

Çuvaş dili ilə məşğul olan tədqiqatçılar çuvaşların VII-X əsrlərdə qüdrətli dövlət qurmağa nail olmuş bulqar tayfa birliklərindən nəşət etməsi fikrini müdafiə edirlər. Bu tayfa birliklərinin axın etdiyi Volqaboyu, Xəzər, Dağıstan və Kuban çöllərinə, həmçinin xəzərlər, suvarlar və avarlar da güclü axın etmişlər. Ona görə də çuvaş sözünün suvar//səbir tayfalarının adı ilə bağlı ortaya çıxması ehtimal olunur.

Bəzən dil materialları belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, çuvaşlar yaşadığı ərazilərdə çox qədimlərdə məskən salmış hun tayfalarından qəbilə və tayfa birlikləri ilə əlaqədə olmuşdur. Sonralar bu tayfalar uqro-fin (əsasən, macar dili), bulqar, tatar, başqırd dillərinin təsiri nəticəsində başqa türk dillərindən ciddi fərqlənən çuvaş dilini yaratmışdır.

Çuvaş dili ilə bağlı xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Çuvaş dilində 9 sait fonem vardır. Samitlərin sayı isə 17-dir.

2. Çuvaş dilində söz əvvəlində ç, y samitləri əlavə olunur.

3. Çuvaş dilinin lüğət tərkibində xalis türk mənşəli sözlərdən əlavə, ərəb, fars, monqol, rus, mari, udmurd mənşəli sözlər də vardır.

4. Çuvaş dilində heç bir türk dilində işlənməyən –sem kəmiyyət şəkilçisi işlənir. Məsələn, utəmsem (atlar).

5. Bu dildə -ma, -mə, -m şəkilçisi ilə yanaşı, inkarlıq an ədatı ilə də düzəlir. Məsələn, sır-ma-stər (yazmaq), an par (vermə) və s.

6. Çuvaş dilində hal kateqoriyası digər türk dillərindən fərqlənir. Bu dildə 8 hal vardır:

Adlıq: şəkilçisi yoxdur; Yiyəlik -ən, -n, -nən, -yən :alən (əlin); Yönlük, təsirlik: -a, -e, -ye, -na, -ne: ənəya (inəyə və ya inəyi); Yerlik: -ra, -re, -ta, -te, -çe :tulta (qapıda); Çıxışlıq: -ran, -ren, -tan, -ten: çulran (daşdan); Birgəlik: -pa, -pe, -pala, -pele, -palan, -pelen; Mərhum edilmiş (inkar) : -sar, -ser :sansər (sənsiz).

Bəzən çuvaş dilində aşağıdakı hallardan da bəhs edilir:

Səbəb-məqsəd: -şan,-şən :sırənşən (sizinçün) ;İstiqamət: -alla,-elle: vərmənalla (məşəyə doğru); Alət: -ən,-n.

7.Çuvaş dilində əvəzlilər aşağıdakı kimidir:

Şəxs əvəzliləri: ep,epə (mən);es,esə (sən);vəl (o);epər,esər(biz);esər,esir (siz);vəsem (onlar).

Şəxs-qayıdış əvəzliləri: xam (özüm).xamər (özümüz),xun (özün),xəvər (özünüz),xayi (özü).

İşarə əvəzliləri: ku (bu),leşə (o),sakə,sak (budur,bu),savə,sav,sal,sa (budur),vəl (o),xayxi (işarə olunan).

Sual əvəzliləri:kam (kim),mən,məsker (nə),ma (nə,yəyə görə,nə üçün),xəş.xəşəm (hansı),mise (nə qədər),mənle (hansı) və s.

Təyini əvəzlilər:pur,pure,purte (bütün),mənpur (bütün),pətəm (bütün) və s.

8.Çuvaş dilində 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,20,30,40,50,60,70,80,90,100,1000 sayları türk mənşəli saylardır.

Pər,pəre,pərre (bir),ik,ikə,ikkə (iki),vis,visə,vissə (üç),təvat,təvatə,təvvatə (dörd),pilək,pillək (beş),ult,ultə,ulttə (altı),siç,siçə,siççə (yeddi),sakər,sakkər (səkkiz),təxər,təxxər (doqquz),vun,vunə,vunnə (on),simər (iyirmi),vətər (otuz),xərəx (qırx),al,alə,allə (əlli),utmə (altmış),sitməl (yetmiş),sakərvun,sakərvunə,sakarvunna (səksən), təxərvun, təxərvunə,təxərvunnə (doxsan),sər (yüz),pin (min).

Çuvaş dilində sıra sayları miqdar saylarının -məş şəkilçisinin qoşulması ilə yaranır: ikkəməş (ikinci),vunnəməş (onuncu) və s.

Çuvaş dilində toplu saylar da işlənir.Bu sayı –səmər,-sər şəkilçiləri yaradır: iksəmər (ikimiz),ikkəs (ikisi) və s.

Çuvaş dilində bölüşdürmə sayları işlənir.Bölüşdürmə sayı miqdar saylarına –şar,-şer şəkilçisinin qoşulması ilə yaranır.Məsələn,ikşer (iki-iki),sakkərşer (səkkiz-səkkiz) və s.

Çuvaş dilində təqribi saylar da işlənir.Məsələn,sərlese (yüzlərlə) və s.

9.Çuvaş dilində feil,formaları da maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir.

Yakut dili Yakut Muxtar Respublikasında yaşayan yakutların milli dilidir.Yakut dilində 382 min 255 nəfər adam danışır.Onlar eyni zamanda Krasnoyarsk vilayətinin Taymır və Evenk milli dairələrində ,Maqadan,Saxalin və Amur vilayətində yaşayırlar. Yakut dilini doğma ana dili hesab edənlərin sayı 95,3 faiz,rus dilində danışanların sayı isə 55,6 faizdir.

Yakut dilinin formalaşmasında bir yox,bir neçə türk dilləri iştirak etmişdir.Bu dilin formalaşmasında xakas,şor,tuva,Çulım-tatar dilləri ilə yanaşı,monqol,tunqus-mancur,evenk dilləri də mühüm rol oynamışdır.XVIII əsrdən başlayaraq yakut dilinə rus dilindən çoxlu sözlər daxil olubdur.Yakut dilinin lüğət tərkibində əsas rolu türk mənşəli sözlər oynasa da,monqol,tunqus-mancur,evenk və rus mənşəli sözlər də vardır.

Yakut sözünün mənşəyini bəzən evenk mənşəli yako sözü ilə bağlayırlar.Bəzi tədqiqatçılar isə yakut sözünü türk mənşəli yaka (qıraq,kənar) sözü ilə əlaqələndirirlər.Yakutlar isə özlərini saxa adlandırırlar.

Yakut dili də çuvaş dili kimi türk dillərindən müəyyən qədər fərqlənir.

Yakutlar 1924-cü ildən 1939-cu ilə qədər latın,1939-cu ildən etibarən rus qrafikası əsasında tərtib olunmuş əlifbadan istifadə etmişlər.

Yakut dilinin sait və samit sistemi belədir:a,b,v ,q,ğ,d,дб,e,ë,j,z,i,й,k, l,m,n, nq, нь, o,ö,p, r,s,h,t,u,ü,f,x,ц,ç,ş,1,э,ю,я.

Yakut dilində 8 sait səs var:a,ı,o,u,e,i,ö,ü.Yazıda bu saitlərin uzanan variantları qoşa işlənir: aa,ıı,oo,uu,ee,ii,öö,üü.Bundan başqa ,yakut dilində dörd diftonq müşahidə olunur: ıo,uo,ie,üö.

Yakut dilində 1 saiti sözün əvvəlində işlənə bilir: ıy (ay),ıl (al) və s.

Yakut dilində ismin halları aşağıdakılardır:

Adlıq: şəkilçisi yoxdur;Yiyəlik: -ı,-nı,-ın;Yiyəlik toplu:-ları;Xüsusi :ta;Yönlük:-ğə;
Çıxışlıq:-tan,-ttan;Birgəlik :-nan,-ınan;Ümumi: -lup,-nun.

Ədəbiyyat

- 1.B.Xəlilov.Türkologiyaya giriş.Bakı,"Bakı Çap Evi",2013
- 2.F.Zeynalov.Türkologiyanın əsasları.Bakı,1989
- 3.M.Yusifov.Türkologiyaya giriş.Bakı,2001